

Eesti-Soome kunstisidemetest keskajal

Anu Mänd

Käsitledes Eesti (või laiemalt keskaegse Liivimaa) kunstisidemeid keskajal on enamasti silmas peetud mujalt meile saabunud kultuurimõjusid. Keskendutud on küsimustele, millistest Euroopa keskustest telliti kunstiteoseid, kust saabusid meistrid, milline oli tellijate päritolu ja silmaring, kuidas liikusid ideed ja informatsioon.¹ Tähelepanuta on aga jäetud n.-ö. mündi teine külg – kas ja kuidas avaldasid siinsed keskused omakorda mõju väljapoole. Iseäranis perspektiivikas tundub uurida kultuurikontakte naabermaadega, mistõttu on järgnevalt kavas heita pilk üle Soome lahe.

Viimase paarikümne aasta jooksul on hoogustunud Soome ja Eesti vaheliste majanduslike ja sotsiaalsete sidemete uurimine keskajal, taustaks Läänemere piirkonna kaubanduslikud ja perekondlikud võrgustikud.² Need sidemed ja võrgustikud olid tingitud nii geograafilisest lähedusest ja meritsi toimuva kaubanduse rahvusvahelisest iseloomust kui ka Soome ja Rootsi migratsioonist Põhja- ja Lääne-Eestisse. Tapio Salminen uurimused ajavahemiku 1350–1560 kohta on näidanud, et sel perioodil, eriti alates 15. sajandist, saabus Tallinna hulk sisserändajaid Uusimaalt, aga ka Páris-Soomest ja Karjalast. Hinnanguliselt ligi kaks kolmandikku saabunuist olid naised, kes pärinesid talupoegade-meresõitjate või käsitöölise peredest. Tallinnas said soome või soomerootsi mehed enamasti tööd paadimeeste, kalurite, käsitöölise, teenrite ja lihttöölisena. Üheks peamiseks allikaks, mis heidab valgust sisserändajate saatusele Tallinnas ja nende peresidemetele Soomes, on pärandiasju puudutavad dokumendid.³

Siinsed suured linnad olid oluliselt rahvarohkemad kui Soome omad ning pakkusid paremaid ja mitmekesisemaid karjäärivõimalusi. 16. sajandi esimesel poolel oli Tallinnas ligikaudu

* Anu Mänd (1968), PhD, Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut, Ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, vanemteadur, anu.mand@tlu.ee

¹ Vt. nt. K. Markus. Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. – Eesti kunstikontaktid läbi sajandite I. Tallinn, 1991, lk. 4–25, Eesti kunstisidemed Madalmaadega 15.–17. sajandil. Toim. T. Abel, A. Mänd, R. Rast. Tallinn, 2000.

² T. Salminen. Finland, Tallinn and the Hanseatic League – Foreign Trade and the Orientation of Roads in Medieval Finland. – T. Mauranen (ed.). Traffic, Needs, Roads: Perspectives on the Past, Present and Future of Roads in Finland and the Baltic Area. Helsinki, 1999, lk. 29–37; M. Kallioinen. Kauppias, kaupunki, kruunu: Turun porvari yhteisö ja talouden organisaatio varhaiskeskiajalta 1570-luvulle. Helsinki, 2000, lk. 171–175; I. Leskelä. The ‘Hanseatic’ Trade of the Finnish Skalm Family in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries. – A. Mänd, M. Tamm (eds.). Making Livonia: Actors and Networks in the Medieval and Early Modern Baltic Sea Region. London, New York, 2020, lk. 232–250; A. Mänd. Äri ja vagadus: Lutke van Minden ja tema pärandiloend. – Tuna 2020, nr. 3, lk. 17–27. Vanemate uurimuste seas on endiselt olulised: G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern: Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Helsingfors, 1938; G. Kerkkonen. Borgare och bondeseglare: Handelsjöfart på Reval genom och i SV-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal. Helsingfors, 1977.

³ T. Salminen. Uusimaalaste Tallinna-pärandused 1350.–1560. aastal = Uusimaalaisten Tallinnanperinnöt 1350–1560. – E. Russow (toim.). Padise ja Vantaa: Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel = Keskaiajan silta Padi-sen ja Vantaan välillä. Padise, Vantaa, 2012, lk. 183–257; T. Salminen. Vantaan ja Helsingin pitäjän keskaia. Vantaa, 2013, lk. 353–370.

6700 elanikku, mõne uurija arvates rohkemgi.⁴ Seevastu Soome suurimas linnas Turus oli 16. sajandi keskpaigas kõigest 1700–2000 elanikku.⁵ Tallinna sotsiaalse struktuuri analüüs näitab, et õiguslikus mõttes moodustasid „rootslased“ siinsest keskklassist umbes 23% ja alamklassist 25%.⁶ Enamasti on soomlaste ja rootslaste vahel raske vahet teha, sest kuna Soome oli keskajal Rootsi osa, kasutati määratlust Rootsi tihtipeale ka Soome kohta. Põhja-maade eesnimised kirjutati siinsetes allikates alamsaksa- ja skandinaaviapäraselt, seega ei ole enamasti võimalik kindlaks teha, kas arvukate Olafite taga peidab end rootslane või hoopis soomlane Olavi. Mõnikord viitab etnilisele või geograafilisele taustale inimese liignimi, näiteks esineb Tallinna allikates mehi, kelle liignimi on Somelane, Somelayne, Tzommelaynen, Finne, Vynne (soomlane) või Karrieleyn (karjalane).⁷

Soome linnadega võrreldes oli Tallinnas arvukamalt käsitöölisi ja nende spetsialiseerumine ulatuslikum: juba 14. sajandi allikates on nimetatud rohkem kui 60 eriala.⁸ Käsitöötsunfte jõudis 1520. aastateks tekkida umbes paarkümmend. Kunstimeistrite seas olid esimesed kullassepad ja kivisepad, kelle skraa kinnitati vastavalt 1393. ja 1402. aastal. 1513. aastal moodustasid ühise tsunfti maalijad, klaassepad, puunikerdajad ja tislendid.⁹ Seevastu 16. sajandi Turust on teada umbkaudu 30 eriala viljelejaid, ühegi tsunfti kohta andmeid ei ole.¹⁰

Arvestades kõiki nimetatud faktoreid – geograafilist lähedust, tihedat ülemerekaubandust, sisserännet ja peresidemeid ning Tallinna käsitöölise rohkust Soomega võrreldes – tekib küsimus, kuivõrd see mõjutas kahe maa vahelisi kunstisidemeid. Eesti kunstiajalookirjutuses pole Eesti-Soome kontakte keskajal varem käsitletud,¹¹ ka Soomes puuduvad selleteemalised uurimused. Soome arheoloog ja kunstiajaloolane Carl Axel Nordman juhtis oma 1954. aastal peetud kõnes küll tähelepanu sellele, et Lübecki, Stockholmi ja Gotlandi kõrval soetati keskajal kirikukunsti ka Tallinnast, ent ta piirdus vaid mõne üksiku näitega ega arendanud teemat edasi.¹² Nordmani kõnes, mis rootsi keeles trükiti 1956. ja saksa keeles 1971. aastal, puuduvad viited, mistõttu järgnevate põlvkondade Soome uurijad on piirdunud tema esitatud faktide kordamisega, saamata kontrollida, millel need põhinevad ja mis arhiiviallikates tegelikult kirjas on.

Järgnevalt keskendun sakraalkunstile ja uurin, kuidas toimisid Tallinna ja Soome vahelised kunstikontaktid: kas Soome (kõrg)vaimulikud on tellinud kunsti Tallinna käsitöömeistritelt? Kas Tallinna elanikud on annetanud Soome kirikutele kunstiteoseid? Kas Tallinnaga seotud kaupmehed on tegelenud kunstikaubandusega? Kui jah, siis kas on võimalik välja selgitada, mis peitub konkreetsete annetuste ja tellimuste taga – kas isiklikud kaubanduskontaktid, perekondlikud sidemed või muu. Artikli teises pooles käsitlen üht konkreetset juhtumit – kellade tellimist Turu toomkiriku jaoks.

⁴ P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien, 1973, lk. 92; Tallinna ajalugu I, 1561. aastani. Koost. ja peatoim. T. Kala. Tallinn, 2019, lk. 134.

⁵ M. Kallioinen. *Kauppias, kaupunki, kruunu*, lk. 49.

⁶ P. Johansen, H. von zur Mühlen. *Deutsch und Undeutsch*, lk. 123–125.

⁷ Samas, lk. 479–480; K. Kaplinski. *Tallinna käsitöölised XIV sajandil*, kd. 2, Tallinn, 1980, lk. 85; T. Salminen. *Suomalaisuus ja muukalaisuus kokemuksena keskiajalla*. – M. Lamberg, U. Piela, H. Snellman (toim.). *Satunnaisesti Suomessa*. Helsinki, 2018, lk. 17, 25–26.

⁸ K. Kaplinski. *Tallinna käsitöölised XIV sajandil*, kd. 1, lk. 52–53.

⁹ K. Kaplinski. *Tallinn – meistrite linn*. Tallinn, 1995, lk. 249.

¹⁰ M. Kallioinen. *Kauppias, kaupunki, kruunu*, lk. 215, 220.

¹¹ Põgusalt on siiski käsitletud arhitektuuri: C. J. Gardberg. *Der Einfluss der estnischen Baukunst auf Finnland*. – *Beiträge zur Geschichte der Baltischen Kunst*. Giessen, 1988, lk. 187–197; A. Hein. *Tartu ehitusmeistrid keskaegses Novgorodis, Tallinna omad – Olavinlinnas*. – *Tuna* 2015, nr. 3, lk. 34–35.

¹² C. A. Nordman. *Eget och främmande i Finlands medeltida konst*. – *Societas Scientiarum Fennica. Årsbok – Vuosikirja XXXII B*, nr. 4, 1956, lk. 10–12; C. A. Nordman. *Eigenes und Fremdes in der mittelalterlichen Kunst Finnlands*. – H. Müller, G. Hahn (Hg.). *Aspekte zur Kunstgeschichte von Mittelalter und Neuzeit: Karl Heinz Clasen zum 75. Geburtstag*. Weimar, 1971, lk. 236–238.

Annetused, tellimused ja kunstikaubandus

Varaseim teade kunstiteose annetamise kohta Soome kirikule Tallinna kodaniku poolt pärineb 14. sajandi algupoolest. Tegemist on aga mõnevõrra keerulise looga, mis selle asemel, et osutada vagaduse ja suuremeelsuse näiteks, lõppes hoopiski suure tüluga ja vastastikku süüdistuste loopimisega. Niisiis, umbes 1340. aastal saatis Lõuna-Soome rannikul paikneva Kirkkonummi kiriku preester Ernvast Tallinna raele kirja kinnitusega, et on kätte saanud rae kirja (rae kiri pole säilinud), milles oli puudutatud tema koguduse väidetavat võlga tallinlasele Johannes Clippiatorile ja manitsetud seda ära maksma.¹³ Kirikhärra protesteerib ja kinnitab, et tema pole midagi võlgu ja et hoopis Clippiator ise on salaja ja preestri teadmata pannud Kirkkonummi kirikusse üles Püha Olavi kuju (*vnam ymaginem beati Olavi*). Nüüd on too Clippiator naasnud kirikusse ja nõuab oma kuju tagasi, ent kiriku eestseisjad ei ole seda andnud ega anna seni, kuni Clippiator ei ole neile maksnud üht marka Rootsi müntides, mille ta on kirikule võlgu (mille eest, kirjast ei selgu). Seepeale olevat Clippiator neid aga koledate sõnadega sõimanud ja hoidnud kohalikke inimesi, kes kavatsenud Tallinna purjetada, ühes nende kaupadega kinni, sest nood ei ole temaga kuju asjus läbi rääkinud ega kavatsevatki seda teha. Ernvast palub Tallinna raehärrasid, et nad rahustaks Clippiatori maha ning et Clippiator maksaks ära oma võla, viiks kuju kirikust minema ja paigutaks selle ükskõik kuhu, oma äranägemise järgi. Et kirikhärra sõnu kinnitada ja kirjale suuremat kaalu anda, on oma pitserid sellele lõonud Turu linnusepealik ja Uusimaa foogt. Kuidas lugu lahenes, pole teada. Ernvasti kirja põhjal võib oletada, et Clippiator oli kuju kirikusse tuues tegutsenud omal initsiatiivil, oli nähtavasti keevalise loomuga ning pööranud preestri ja koguduse enda vastu.

Kahjuks on äkilise puunikerdaja kohta väga vähe andmeid, mis 14. sajandi kontekstis pole üllatav. Johannes *cliptor* esineb Tallinna allikates 1342. aastal ning juhul, kui ta on identne Hannus *scilder*'iga, ka 1365. aasta paiku.¹⁴ Tema päritolu, perekonna ja tegevuse kohta pole midagi teada, seetõttu pole ka võimalik välja selgitada, miks ta oli (nähtavasti enda nikerdatud) Püha Olavi kuju Kirkkonummi kirikusse viinud ja mis asjaoludel ta oli kirikule võlgu jäänud. Võimalik, et võlg oli tekkinud varem mingi teise asja eest ning Johannes oli lootnud kuju abil selle ära klaarida ja veel lisarahagi teenida. Kirkkonummi kirik Uusimaal asub teisel pool Soome lahte enam-vähem Tallinna vastas. Pole võimatu, et Johannes Clippiator oli ka ise pärit Kirkkonummist või mujalt Uusimaalt.

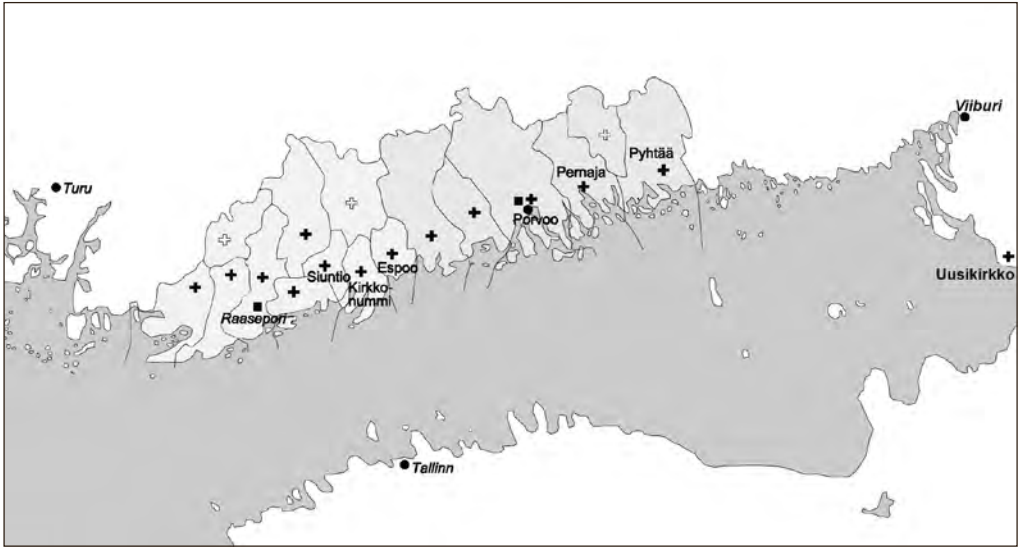
1519. aasta märtsis pandi kirja Tallinna maalija ja puunikerdaja Jurgen Dregeri lese Katherina testament. Jurgen oli manalateele läinud mõni kuu varem ning nähtavasti olid temast maha jäänud mõned valmis või poolvalmis maalid ja puuskulptuurid, sest Katherina annetas Gertrudi kabelile Neitsi Maarja kui taevakuninganna kuju ja Piritä kloostri ühe lihtsa tahvli, millele tuli maalida Püha Gregoriuse ilmutus. Veel annetas ta ühe Maarja kuju Püha Peetruse kabelile Rootsis ja selle juurde neli naela vaha, mille eest tuli kuju valgustada.¹⁵ Ühe Tallinna linnaraamatu 1522. aasta sissekandest selgub, et Katherina vend Hinrick Hinricksen elas Soomes *Holckelocki* külas.¹⁶ Seega tuleb „Rootsi“ all mõista hoopis Soomet

¹³ Tallinna Linnaarhiiv (TLA), 230.1-I.120; Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Bd. 2. Hrsg. v. F. G. von Bunge. Reval, 1855, nr. 922 (seal u. 1350); Diplomatarium Fennicum: Database of Finnish Medieval Documents (edaspidi DF), 472: <http://df.narc.fi/>.

¹⁴ Libri de diversis articulis 1333–1374. Hrsg. v. P. Johansen. Tallinn, 1935, lk. 25, nr. 264, lk. 71, nr. 535.

¹⁵ TLA, 230.1.BN 1 (Katherina melersche): *Item in Sweden in sunte Peters capellen en Marien belde vnde dar suluest 4 markpunt wasses dar mede tho beluchtende dat belde*. Tõlget vt. Tallinna ajaloo lugemik. Dokumente 13.–20. sajandini. Tallinn, 2014, lk. 96 (tlk. A. Mänd). Magistraadi fondi 230 arhivaalidele on edaspidi viidatud vaid säiliku numbriga.

¹⁶ TLA, Aa 7, fol. 181v: *Dath Hinrick Hinricksen vth dem Carspel to Heinacksock vth dem dorpe tho Holckelock szeligen Jurgen melers vorstoruenen husfruwen Katherinen volle broder gewesen is echte vnd rechte van einem vader vnd moder geteleth vnd gebaren*. Küla asus arvatavasti Pyhtää kihelkonnas.

Tekstis mainitud kirikud ja linnused Soome lahe lõunarannikul.

ning testamendis mainitud kabel on suure tõenäosusega Soome lõunarannikul asuv Siuntio Peetri kirik.¹⁷ Katherina oli üks neist Uusimaa päritolu naistest, kes oli asunud elama Tallinna ja abiellunud siinse käsitöölisega (tema abikaasa Jurgen Dreger oli pärit Lübeckist). Pole üllatav, et tal säilisid soojad tunded ka oma kodupaiga ja -kiriku vastu ning et võrdlemisi jõuka lesena soovis ta, et teda mälestataks mitte üksnes Tallinna pühakodades ja Pirita kloostris, vaid ka sünnimaal.

Siuntio on Kirkkonummi naaberkihelkond ja asub seega Tallinnast vaadates otse üle Soome lahe. Siuntio kiriku ja Tallinna meistrite sidemete kohta on teada veel kaks näidet. Üks neist puudutab siinse kunstiajalookirjanduses varemgi kajastatud juhtumit, kus Tallinna raad kirjutas 1515. aasta augustis Raasepori foogtile, et Siuntio kirik võlgneb maalija (*meler*) Michelile 20 Riia marka ja tündri võid mõnede skulptuuride eest, mille Michel oli sealse kiriku altari kaunistamiseks valmistanud.¹⁸ Ilmselt oli tegu tellimustööga. Kirjas mainitud kunstnik on tõenäoliselt Michel Sittow (u. 1469–1525), kes oli 1514. aasta kevadel Tallinnast lahkunud ja palunud rae abi saamata tasu väljanõudmisel. Sittowi emapoolne vanaisa pärines Soomest või vähemalt omas Soomega (Uusimaaga) tihedaid kaubandussidemeid.¹⁹ See omakorda võib selgitada, kuidas Siuntio kirikhärra ja eestseisjad olid meistri Tallinnas viibimisest hästi informeeritud ja tõttasid sealt kujusid tellima, võib-olla vanadele peresidemetele rõhudes.

Teine side Tallinna ja Siuntio vahel on sealne ristimiskivi, mida võib Siuntio kiriku kooris tänapäevalgi näha. Selle on 1540. aastate lõpus või hiljemalt 1550. aastal Tallinna (Lasnamäe) lubjakivist tahunud meister Tomas Tomasson.²⁰ Ristimiskivi annetas kirikule Suitia (rootsi k. Svidja) mõisaproua Hebla Siggesdotter (snd. Sparre) oma abikaasa, riiginõunik Erik Flemingi (†1548) mälestuseks. Eriku ja Hebla nimi ning Flemingite ja Sparrede vapp tahatud vaagnale, nende kahe poja omad tüvesele ning kiviraiduri nimi jalale. Tomas Tomassoni on peetud

¹⁷ Tänan Tapio Salminen abi eest identifitseerimisel.

¹⁸ TLA, Aa 14, pag. 49; DF 6703; A. Mänd. Michel Sittowi sotsiaalsed sidemed Tallinnas. – Acta Historica Tallinnensia 2018, kd. 24, lk. 36; A. Mänd, T. Salminen. Michel Sittow's Maternal Grandfather and His Identification in Medieval Sources. – Acta Historica Tallinnensia 2021, kd. 27/2, lk. 252.

¹⁹ A. Mänd, T. Salminen. Michel Sittow's Maternal Grandfather, lk. 259–260, 265–267, 272.

²⁰ M. Hiekkanen. Suomen keskiajan kivikirkot. Helsinki, 2007, lk. 479; M. Kurisoo. Ristimise läte: Ristimiskivid keskaegsel Liivimaal. Tallinn, 2009, lk. 25.

Siuntio kirik.

Siuntio kiriku ristimiskivi, u. 1550.

Tallinna meistriks,²¹ ent kas see nii oli, jääb esialgu lahtiseks, sest siinsetest arhiiviallikatest pole õnnestunud tema kohta andmeid leida.²²

Tallinna maalijal ja puunikerdajal Marquard Hassel, kes on siinsetes allikates jälgitav aastatel 1445–1446, oli Soome päritolu naine. Kas ta sai naise sugulaste kaudu ka mõne tellimuse, pole teada, ent tõenäoliselt on ta identne meister Marquardiga, kes töötas 1442. aastal Rootsis Kastelholmi foogti teenistuses.²³

Tallinna kaupmeeste klientide hulka on kuulunud Soome lõunaranniku koguduste preestrid, kes mitmesuguste muude kaupade kõrval on pöördunud kaupmeeste poole ka palvega vahendada kiriku jaoks mõnd kunstitellimust või lasta täiustada olemasolevat. Näiteks saatis üks Viiburi preester millalgi enne 1502. aastat kaupmees Bernt Palile Püha Jaakobuse kuju ja palus lasta seda värvida (*maelen*).²⁴ Nähtavasti oli tegemist monokroomse puuskulptuuriga ja preester soovis saada polükroomset. Bernt Pal oli sündinud Lübeckis, ent asunud 15. sajandi keskpaiku Tallinna ja saanud Mustpeade vennaskonna liikmeks. Ta suri Tallinnas vallalise kaupmehena 1503. aastal ja maeti dominiiklaste kirikusse.²⁵ Pal lasi Jaakobuse kuju värvida ühel Tallinna maalijal, maksis selle eest omast taskust (töö läks maksma ühe Reini kuldna) ja saatis kuju 1502. aastal Viiburisse tagasi. Võimalik, et tema suuremeelsuse taga peitub asjaolu, et 1486/87 oli ta

²¹ M. Hiekkänen. Suomen keskiajan kivikirkot, lk. 479; Ars: Suomen taide 1. Peatoim. S. Sarajas-Korte. Espoo, 1987, lk. 304.

²² Erik Håkansson Slang mainib 13. sept. 1541 kirjas Alert Dreikopile, et Erik Fleming ja kiviraider Tomes kohtusid aasta varem Stockholmis, et Dreikop on mehe ilmaasjata saatnud Suitia mõisa ja et Tomes oleks võinud aknad tahuda Stockholmis. TLA, BC 43, fol. 13r.

²³ R. Kangropool, M. Lumiste. Tallinna maalijad ja puunikerdajad 14. ja 15. sajandil. – Kunstiteadus, kunstikriitika 4. Tallinn, 1981, lk. 157, 163.

²⁴ TLA, Af 18, fol. 142v: *Item soe sande my de pater van Wyborch en bylde van sunte Jacob dat sal ik em maelen laeten*. Carsten Jahnke transkriptsioonis ekslikult *Item soe dane ik ...*, vt. C. Jahnke. Der Handel mit Kunst in den hansischen Netzwerken um 1500. – K. Petermann, A. Rasche, G. Weilandt (Hg.). Hansische Identitäten. Petersberg, 2018, lk. 108.

²⁵ Vt. Pali kohta: C. Jahnke. Bernd Pal, ein Kaufmann des 15. Jahrhunderts: Eine biographische Skizze. – Vana Tallinn XV (XIX). Tallinn, 2004, lk. 158–176.

käinud Santiago de Compostelas palverännakul, et külastada apostel Jaakobuse hauda.²⁶ Ent tegu võis olla ka jõuka kaupmehe vagaduse ja kunstimetseenluse avaldumise vormiga. Pal on annetanud kunstiteoseid mitmele Tallinna pühakojale, näiteks Suure Rannavärava ees seisnud Gertrudi kabelile tellis ta oma Lübeckis elava sõbra ja äripartneri, tuntud raeperekonnast pärit Hinrick Greverade kaudu kaks kuju – Püha Katariina ja Püha Barbara.²⁷

Pal ei ole pidanud vajalikuks oma arveraamatusse kirja panna maalija nime, kes Jaakobuse kuju koloreeris, ta märgib vaid, et too elas Niguliste kiriku vastas. Ühe võimaliku kandidaadina tuleb kõne alla Johan Vowsack, kes elas Niguliste tänaval ja seega tõepoolest kiriku vastas, ent kes suri 1498. aastal.²⁸ Tõsi, Pali arveraamatust ei selgu, millal Viiburi preester oli kuju saatnud, teada on vaid tagastamise aasta – 1502. Tundub siiski ebatõenäoline, et Pal oleks valmis kuju neli aastat enda käes hoidnud. Teise kandidaadina tuleb kõne alla Michel *meler* (mitte segi ajada Sittowiga), kes tegutses Tallinnas pikka aega, aastatel 1488–1518, kuid elas Kuninga tänaval, mis on küll võrdlemisi Niguliste lähedal, ent mitte selle vastas.²⁹

6. septembril 1522 on Tallinna raad saatnud Viiburi linnusepealikule (*hovetman*) kirja, milles loetletakse manalateele läinud Uusikirkko preestri Magnus Bocki võlgu tallinlastele. Muu hulgas oli Bock jäänud 53½ Riia marka võlgu Hans Rissenberchile, kes oli Uusikirkko kirikule teinud kullatud hõbedast monstrantsi.³⁰ Jutt käib kullassepp Hans Rissenberch nooremast, kes oli Tallinnas meistriks koguni kolm aastakümnet, 1492–1532.³¹ Eesti kunsti ajaloos on veelgi tuntum tema isa, kellelt on säilinud 1474. aastal Niguliste kirikule valmistatud uhke, 112 cm kõrgune monstrants.³² Millal, miks ja kuidas noorem Rissenberch Uusikirkko preestrilt (või kiriku eestseisjatel) tellimuse sai, on teadmata. Võimalik, et Rissenberchil olid Soomes hõimlased. Tema teine abikaasa oli 1478. aastal kodanikuvande andnud käsitöölise Olof Droste³³ tütar – Olofi nimi viitab aga tema pärinemisele mõnelt Põhjamaalt. Teisalt pole sugugi võimatu, et Magnus Bock (Buck) oli Rissenberchiga kohtunud Tallinnas, sest on teada, et 1508. aastal oli preester oma väikelaevaga Tallinna seilanud.³⁴ Isegi kui nad polnud isiklikult kohtunud, võisid andeka kullasepa teeneid Bockile soovitada Tallinna elama asunud soomlased, kellest mõni võis pärineda Uusikirkko kihelkonnast.

Tallinna meistritelt kunsti tellimine ja sakraalkunsti teostega kauplemine ei vaibunud ka pärast reformatsiooni, mis Tallinnas tipnes 1524. aasta septembri pildirüüstega. Võib koguni spekuloida võimaluse üle, et 1520. aastate teisel ja 1530. aastate esimesel poolel müüdi Soome kirikutesse mõned „katoliiklikud“ pühakujud, altaririistad ja kirikutekstiilid, mida siinsetes evangeelseks muutunud pühakodades loeti üleliigseks või koguni ohtlikuks, sest Soomes, eriti sealsetes maapiirkondades, ei toimunud reformatsioon nii varakult ega nii kiiresti kui Tallinnas. Näiteks omandas Espoo kirik Tallinna kaupmehe Helmich Ficke vahendusel 1527. aastal hõbedast Püha Anna kuju.³⁵ Fickel olid pikaajalised ja tihedad kaubandussidemed paljude Soome

²⁶ C. Jahnke. Der Handel mit Kunst, lk. 106–108.

²⁷ TLA, Af 18, fol. 42r, 87v; C. Jahnke. Der Handel mit Kunst, lk. 108.

²⁸ R. Kangroopool, M. Lumiste. Tallinna maalijad ja puunikerdajad, lk. 166–167, nr. 28.

²⁹ Samas, lk. 167–168, nr. 29.

³⁰ TLA, Aa 14, pag. 276: *Demgeliken Hans Rissenberch vor vordenst loen arbeides loen eyne vorgulde monstrantsze to maken 50 mr. Rigisch vnd sust noch 3½ mr.* Regesti vt. Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI. Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv. Bearb.v. G. von Hansen. Reval, 1895, lk. 47–48, nr. 205; DF 6088.

³¹ A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals. Lübeck, 1931, lk. 66, nr. 76.

³² Hans Rissenberch vanema kohta vt. A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals, lk. 62–63, nr. 56. Monstrantsi kohta vt. A. Mänd. Kirikute hõbevara: Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Tallinn, 2008, lk. 100–109, 170–171.

³³ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624. Hrsg. v. O. Greiffenhagen. Reval, 1932, lk. 32.

³⁴ I. Leskelä. Trade and the Known World: Finnish Priests' and Laymen's Networks in the Late Medieval Baltic Sea Region. – T. M. S. Lehtonen, L. Kaljundi (eds.). Re-forming Texts, Music, and Church Art in the Early Modern North. Amsterdam, 2016, lk. 69.

³⁵ TLA, Af 17, fol. 30v (pag. 62); G. Kerkkonen. Kyrkherrars och kyrkvårdars köpenskap: Några skuldboksnofiser från 1500-talets första hälft. – Kulturhistoriska axplock tillägnade Gabriel Nikander 21 maj 1954. Åbo, 1954, lk. 104–105.

linnade, linnuste ja küladega ning tal oli kohapeal ulatuslik äripartnerite ja klientide võrgustik.³⁶ Kust hõbekuju pärines, kas Tallinnast või kusagilt mujalt, Ficke arveraamatust paraku ei selgu.

On teada ka selliseid juhtumeid, kus kunstiteos polnud sündinud tellimustööna, vaid valmistatud vaba turu jaoks. Turu toomhärja ja -praosti Pavel Scheeli (†1516) ulatuslikus kirjavahetuses, mis on säilinud aastatest 1509–1516, on kolm kirja Lübecki kaupmehelt Herman Iserhelilt, milles mainitakse „tahvli“ (*taffel*), mis tähendab kas altarijetaablit või tahvelmaali. Esimeses kirjas (18. august 1514) kirjutab Iserhel, et on saatnud Turusse „ühe ilusa tahvli“ (*1 sschone taffel*), mis sobiks hästi kas toomkirikusse või piiskopi kabelisse, ja palub Scheelil see maha müüa.³⁷ Kuu aega hiljem saadetud järgmise kirja põhjal otsustades ei edenenud tehing aga Iserheli soovide kohaselt, sest piiskop ja toomkapiitel keeldusid „tahvli“ eest maksmast rohkem kui 300 marka.³⁸ Kõrge hind osutab, et tegu pidi tõepoolest olema retaablina.³⁹ Iserhel kinnitas, et hind sellise teose eest ei ole sugugi liiga kõrge ja et näiteks Stockholmis oli Ake Jurgensen (s. t. Åke Göransson Tott) tema käest soetanud retaabli lausa 410 marga eest. Ta avaldas lootust, et tehingust saab siiski asja, vastasel korral palub ta retaabli saata kas talle tagasi või Tallinna.⁴⁰ Kaks aastat hiljem, 1. märtsil 1516 saadab Iserhel Scheelile veel ühe kirja, mis sedakorda kirjutatud Tallinnas. Ta oli vahepeal reisinud Stockholmist „läände“ ja toonud Lübeckisse kaks retaablit, mille suurus ja välimus olevat kooskõlas Scheeli soovidega. Üks retaablitest oli mõeldud Scheelile, teine Turu piiskopile.⁴¹ Kirja põhjal võib järeldada, et 1514. aasta kirjades mainitud retaabli müük ei olnud õnnestunud ja et Iserhel oli soetanud kaks uut, mis oma suuruselt sobisid toomkiriku ja piiskopi kabeli kivialtaritele ja millel oli ka sealse toomkapiitli ja koguduse jaoks sobivam pildiprogramm (näiteks võisid kujutatud pühakute hulgas olla sellised, kes olid iseäranis austatud just Turus või Soomes-Rootsis laiemalt). Iserhel mainib, et ta oli seilanud lääne suunas – väljendit „Lääs“ kasutati tol ajal Madalmaade kohta.⁴² Seetõttu võib oletada, et Iserhel oli kõnealused kaks retaablit hankinud mõnest sealsest kunstikeskusest, näiteks Antwerpenist, Brüsselist või Bruggest.

Herman Iserhel (Ysserhel, Israhel) oli Lübecki kodanik,⁴³ aga ta oli tihedalt seotud ka Tallinnaga: 1507/1508. aasta jõulujuutul sai temast siinse Suurgildi liige.⁴⁴ 16. sajandi esimesel kolmandikul kauples ta aktiivselt Stockholmis ja oli seotud ka poliitikaga.⁴⁵ Tema kirjad Turu toompraost Scheelile on heaks näiteks kaupmeeste ja kõrgvaimulike vahelistest kaubanduslikest ja isiklikest sidemetest.

Tile Klotbrade ja Turu toomkiriku kellad

Mõned Pavel Scheeli kogus olevad kirjad heidavad valgust veel ühele sidemele Turu ja Tallinna vahel, nimelt toomkiriku kellade tellimisele Tallinna meistritl. 13. juunil 1515 saatis Tallinna kellavalaja (*klockke gheter*) Tile Turu toomkapiitlile kirja, milles kinnitab, et on valmis nende tellimust täitma, ent palub kapiitlil täpsustada, kui suured ja rasked need kellad peavad olema.⁴⁶

³⁶ Ficke ja tema kaubasidemete kohta vt. G. Mickwitz. Aus Revaler Handelsbüchern; G. Kerckonen. Borgare och bondeseglare.

³⁷ DF 5749; J. von Bonsdorff. Kunstproduktion und Kunstverbreitung im Ostseeraum des Spätmittelalters. Helsinki, 1993, lk. 118, 150.

³⁸ DF 5759; J. von Bonsdorff. Kunstproduktion und Kunstverbreitung, lk. 118, 150–151.

³⁹ Retaablite hindade kohta hiliskeskajal vt. A. Mänd. Keskaegsed altaris ja retaablid. Tallinn, 2019, lk. 36–40.

⁴⁰ DF 5759; J. von Bonsdorff. Kunstproduktion und Kunstverbreitung, lk. 119.

⁴¹ DF 5875; J. von Bonsdorff. Kunstproduktion und Kunstverbreitung, lk. 119, 151.

⁴² A. Mänd. Keskaegsed altaris ja retaablid, lk. 40.

⁴³ Stockholms stads tänkebok under Vasatiden I: 1524–1529. Utg. N. Sjöberg. Stockholm, 1908, lk. 110; J. von Bonsdorff. Kunstproduktion und Kunstverbreitung, lk. 120.

⁴⁴ TLA, 191.2.1, fol. 55r.

⁴⁵ Ta esineb korduvalt Stockholmi linnaraamatutes: Stockholms stads tänkebok, lk. 51, 110, 113–114, 127, 134–135, 138–139, 199, 231, 234, 249.

⁴⁶ DF 5818.

Tile mainib, et tema naine on surnud ja et seetõttu kulub mõni nädal aega, enne kui ta saab tööga pihta hakata. Töö maksumuse kohta kirjutab ta, et tavaliselt on ta laevanaela kellapronksi eest võtnud 20 marka, millele lisanduvad tema kostiraha ja jooksvad kulud, aga et ta on valmis toomkapiitlile vastu tulema ja tegema neile allahindlust, küsides laevanaela eest 12 marka. Ta rõhutab ka, et jutt käib Tallinna laevanaelast (u. 162,9 kg). Tile kirjutab veel, et juhul kui toomkapiitel soovib saada suuri kelli, on ta valmis reisima Turusse, s. t. valama need kohapeal.

Tile kirjast ei selgu, mitmest tornikellast jutt käib, sest ta kirjutab „mõnedest“ (*ijtelijke kloekken*). Nähtavasti olid tema tingimused toomkapiitli jaoks vastuvõetavad, sest kellade valamiseks on tõepoolest läinud. 2. septembril 1515 kirjutab toompraostile Tallinna kaupmees ja raehärra Victor van der Lippe, kel olid oma naise kaudu Scheeliga tihedad kaubasidemed, et meister Tilel on kaks kella juba valmis ja et kolmandat asub ta valama järgmisel päeval.⁴⁷ Seega võeti töö ette ikkagi Tallinnas, mistap võib arvata, et väga suuri kelli ei tellitud.

Mõlemas kirjas on mainitud üksnes Tile eesnime, esimeses kirjas on ta end tituleerinud kellavalajaks. Tänu Tallinna Linnaarhiivi rikkalikule allikmaterjalile on võimalik tema siinse karjääri kohta leida küllaltki palju andmeid. Tile perekonnanimi oli Klotbrade ja selle nime all andis ta 3. juunil 1495 ka kodanikuvande.⁴⁸ Kahjuks pole teada, kust ta oli Tallinna saabunud. Tile oli ametilt vasksepp, kes oli spetsialiseerunud suurte esemete, eelkõige tornikellade ja kahurite valamisele, ent selle kõrval valmistas ta ka väiksemaid asju, nagu keedupotte (graapeneid) ja muid köögitarbeid. Tema jälgede ajamise kirjalikes allikates teebki keeruliseks asjaolu, et ta esineb neis mõnikord perekonnanimega (Klotbrade, Clotbraet),⁴⁹ enamasti aga erinevate liignimedega, nagu graapenivalaja (*grapenger*), suurtükimeister (*bussenger*) või kellavalaja (*kloekenger*).⁵⁰

Tilel oli kohalike vaskseppade seas kahtlemata privileeeritud seisund, sest pikka aega, alates 1493 kuni vähemalt aastani 1507 seisis ta rae teenistuses.⁵¹ Seega palkas raad ta juba enne, kui temast sai kodanik. Võib oletada, et Tile oli Tallinna saabunud kui professionaalne kella- ja suurtükivalaja, ent kuna linnas puudus pidev nõudlus tornikellade järele, tuli tal vastu võtta ka teistlaadi tellimusi. 1498. aastal andis raad talle elumaja Harju tänaval (*Smede strate*), mis oli varem kuulunud samuti rae teenistuses seisnud, ent tolleks ajaks manalateele läinud vasksepp Bentile (*Bent koppersleger*).⁵²

Varaseim teade Tile tööst kellavalajana pärineb 1494. aasta novembrist: kell valati domiiniiklaste Katariina kiriku jaoks ning osa selle maksumusest tasus raad.⁵³ Linna teenistuses seistes tuli Tilel valada peamiselt kahureid, millest osa paigutati linnamüüri tornidesse.⁵⁴ Nähtavasti levis meistri kuulsus juba varakult kaugele, sest 1499. aastal tellis talt kahureid ka ordumeister Wolter von Plettenberg.⁵⁵

Ent tulgem tagasi Turu toomkiriku tellimuse juurde. Järgmine huvitav dokument, mis asjade käigule valgust heidab, on Tile testament. See on dateerimata ja seni on seda ekslikult

⁴⁷ DF 5832: *mester Tille de hefft 2 kloekken alrede gemaket, de derde wil he morgen getten*. Vt. ka A. Mänd. Kirikukellad keskaegses Tallinnas. – Tuna 2016, nr. 3, lk. 58. Victor van der Lippe ja tema naise Gertrud van Gresti kohta, kelle esimene abikaasa oli kaupmees Hans Surenpe (Suurpää) Turust, vt. A. Mänd. Kaupmeheproua Gertrud ja tema hauaplaat Risti kirikus. – Tuna 2013, nr. 3, lk. 28–33; A. Mänd. Women Shaping Sacred Space: Case Studies from Early 16th Century Lübeck and Tallinn. – K. Petermann, A. Rasche, G. Weilandt (Hg.). *Hansische Identitäten*. Petersberg, 2018, lk. 85–88.

⁴⁸ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624, lk. 37.

⁴⁹ Nt. Kanuti gildi arveraamatus: TLA, 190.1.60, fol. 64v, 81v.

⁵⁰ *Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1507* (edaspidi KB Reval). Bearb. v. R. Vogelsang. Köln, Wien, 1983, *passim*.

⁵¹ KB Reval, nr. 2231 (1493); TLA, Ad 32, fol. 2r.

⁵² TLA, Aa 35b, fol. 240r: *Tylen Klotbraden deme grapenger*.

⁵³ KB Reval, nr. 2271; A. Mänd. Kirikukellad keskaegses Tallinnas, lk. 50.

⁵⁴ KB Reval, nr. 2234, 2255, 2262, 2279, 2286, 2296, 2359, 2422, 2445, 2542.

⁵⁵ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Zweite Abt., Bd. 1 (edaspidi LEKUB 2/1). Hrsg. v. L. Arbusow. Riga, Moskau, 1900, nr. 780, 874, 882.

Turu toomkiriku kell Tallinna vapiga. Tile Klotbrade, 1515.
Soome Rahvusmuuseumi foto

metalli (*glockenspys*), millest keegi Henrick pidi valama toomkiriku jaoks veel ühe kella. Testamendi teises pooles selgub, et Henrick oli tema sell või abiline (*knecht*). Tallinna Niguliste kiriku seppade altarile jättis Tile 100 marka igavese missa jaoks. Vasksepad kuulusid keskajal seppadega ühte tsunfti, seega lasi Tile end mälestada oma tsunfti altaril. Veel tegi ta annetusi Tallinna dominiiklaste ja Rakvere frantsisklaste konvendile ning Pirita kloostrile, kindlustades seeläbi enda mälestuse jäädvustamise nii Soome kui ka Eesti pühakodades. Ta jättis raha ka kahele palverändurile, ühele Santiago de Compostela, teisele Aacheni külastamiseks. Pereliikmetest on testamendis mainitud kellameistri poegi Thomast ja Peterit, tütar Luciat, kasutütart Annekest, venda Johanni ja Marienburgis (Malbork) elavat venda.

Tile täpne surmaaeg pole teada. 1516. aastal on Turust (võimalik, et Scheelilt) saadetud Tallinna raele kiri, milles palutakse olla abiks Henrickule, et too saaks Tile leselt või tolle eestseisjatelt kätte laevanaela jagu metalli, mille Tile oli toomkirikule lubanud ja millest Henrick valaks toomkiriku jaoks veel ühe kella.⁵⁶ Paraku on kiri saanud kannatada ja kuupäev ei ole loetav. Seega suri Tile 1515. aasta viimasel veerandil või 1516. aastal. Nähtavasti oli Tile oma abilise Henricku nii hästi välja õpetanud, et too oli valmis meistri ametit jätkama. Kirjast ilmneb ühtlasi, et Tile oli millalgi pärast 1515. aasta juunit ja enne Turusse seilamist uuesti abiellunud. Tallinna allikates on Tile surnuna nimetatud 1517. aasta märtsis, kui tema poegade eestseisjad ja ta lese Hartke eestseisjad jõudsid kokkuleppele, kuidas jagada raha ja vara, mida Tile testamendis polnud mainitud või mille osas valitsesid osapoolte vahel eri arvamused.⁵⁸

Põnevaks küsimuseks on see, kas mõni Tile valatud kelladest on ka alles. Turu toomkiriku varanimekirjades on mainitud vähemalt viit tornikella, ent säilinud on neist vaid kaks ja

peetud pärinevaks umbes 1495. aastast.⁵⁶ Testamendi on kirja pannud ja kinnitanud Turu toomkiriku vaimulik Petrus Silden, kes, nagu dokumendist selgub, oli Turus olnud ka Tile pihhiisa. Järelikult on dokument koostatud Turus ja millalgi pärast 1515. aasta septembri algust. Võib arvata, et Tile sõitis pärast töö lõpetamist ja veel enne sügise laevasõiduhooaja lõppu koos kelladega Turusse, et olla abiks nende paigaldamisel toomkiriku torni ja saada kätte lubatud tasu. Ilmselt jäi ta Turus haigeks või tabas teda mõni õnnetus, mis ajendas teda testamendi koostamist ette võtma, ning seal ta ka suri.

Oma testamendiga pidas Tile meeles nii Turu toomkirikut kui ka Tallinna pühakodasid. Esiteks jättis ta 10 marka Pühale Henrikule, mis ilmselt viitab mõnele Turu toomkiriku altarile või pühakujule. Püha Henrik oli Neitsi Maarja kõrval ka sealse toomkiriku kaitsepühakuks. Järgnevalt jättis Tile Turu toomkapiitlile oma kodus (s. t. Tallinnas) oleva ühe laevanaela jagu kella-

⁵⁶ LEKUB 2/1, nr. 111; R. Seeberg-Elverfeldt. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851. Revaler Regesten III. Göttingen, 1975, lk. 82, nr. 65; K.-R. Hahn. Revaler Testamente im 15. und 16. Jahrhundert. Berlin, 2015, lk. 570, nr. 72, lk. 634.

⁵⁷ TLA, BC 1-II, fol. 4r; DF 6704.

⁵⁸ TLA, Aa 7, fol. 139v. Tile lese eestseisjate seas olid raehärrad Victor van der Lippe ja Jürgen Bade.

kumbki ei asu enam Turus. Üks kelladest, mis ripub Pedersöre kiriku tornis, kannab aastaarvu 1488 ega saa seetõttu Tile loominguna kõne alla tulla; teine, mil daatumit pole, kuulub Soome Rahvusmuuseumi kogusse, varem oli see asunud Paimio Püha Jaakobuse kabelis.⁵⁹ Välimuse põhjal hiliskeskaegne kell on 37 cm kõrge, selle ülaosa kaunistab gooti minusklites palvetekst *ave maria gracia plena dominvs tecvm*, meistrimärki pole.⁶⁰

Kella ühel küljel on tekstiriba all ristiga vapikilbi kujutis. Soome uurijad on seda pidanud Turu toomkapiitli vapiks ja kella kohalikuks tööks.⁶¹ Tegemist on aga hoopis Tallinna vapiga – *dannebrog*'iga, mis on meile tuttav paljudelt hiliskeskaegsetelt kunstiteostelt, mida kasutasid linnamärgina siinsed kullassepad ja mis leidub ka näiteks Tallinna raekoja 16. sajandi tornikellal.⁶² Seega on vägagi tõenäoline, et Turu/Paimio kell on üks nendest kelladest, mille Tile Klotbrade valas Tallinnas 1515. aastal.

Tallinna kellavalajate kõrge tase on neile toonud Soomest tellimusi ka edaspidi: 16. sajandi keskpaigast ja teisest poolest säilinud kirikukellade seas on mitu, mis kannavad siinse tuntud kellavalajate perekonna Hartmanni märki. Vanima neist, Pohja kiriku oma, on 1554. aastal valanud Kort Hartmann.⁶³

Lõpetuseks

Eespool käsitletud juhtumid tõendavad, et Tallinna ja Turu ning Tallinna ja Soome lõunaranniku kihelkondade vahel olid tihedad sidemed. Siiani on arvatud, et Soome kirikute jaoks olid peamisteks kunstiteoste soetamise kohtadeks Lübeck, Stockholm ja Gotland, ent alates 15. sajandi lõpust tõuseb nende kõrvale olulise keskusena ka Tallinn. Siinsed kullassepad, maalijad, puunikerdajad ja kiviraidurid olid Uusimaa ja Karjala kannase pühakodade jaoks lähimad tsunftimeistrid, kelle poole pöörduda, kui oli vaja tellida mõnd harduseset või täiendada kiriku sisustust.

Kaubandusvõrgustikud ja perekondlikud sidemed mängisid tellimuste saamisel ja kunstiteostega kauplemisel nähtavasti väga olulist rolli, tõenäoliselt olulisematki, kui see napisõnalistest allikateadetest välja paistab. Ka teisele poole Soome lahte tehtud annetuste taga peituvad enamasti perekondlikud sidemed, soov toetada oma sünnipaiga kirikut ja olla seal jätkuvalt meeles peetud.

Käesolevas artiklis toodud näidetele leidub allikates kindlasti lisa. Kirjalike allikate kõrval tasub lähemalt uurida ka säilinud kunstiteoseid, mis võivad Eesti-Soome sidemete kohta täiendavat informatsiooni anda. Nii võib puuskulptuuride või paest raidkiviteoste materjali analüüs heita valgust Tallinnas tahatud-nikerdatud või vähemalt siinsest toormaterjalist valmistatud töödele. Kunstiteostel leiduvad vapid, pealiskirjad ja meistrimärgid täiendavad meie teadmisi nii annetajate kui ka käsitöömeistrite kohta. Kaupmeeste perekondlike sidemete ja ärivõrgustike uurimine lisab aga väärtuslikku teavet kunsti tellimise ja -kaubanduse kohta Läänemere piirkonnas.

Uurimistööd toetasid Eesti Teadusagentuuri grant PRG1276 ja Tallinna Ülikooli grant TF1620. Tänan abi eest häid kolleege Marko Lambergi, Erki Russowit, Tapio Salminen ja Kristi Viidingut.

⁵⁹ M. Hiekkanen. Suomen keskiajan kivikirkot, lk. 210, 525.

⁶⁰ Kell jõudis muuseumisse 1897, inv-nr. 3464. Tänan andmete ja foto eest Jouni Kuurnet Soome Rahvusmuuseumist. Vt. ka T. Salminen. Suomen kirkonkellot ja niiden valajat 1200–1500-luvulla. – Tekniikan Waiheita 1999, nr. 4, lk. 14.

⁶¹ Ars: Suomen taide 1, lk. 263; T. Riska. Suomen kirkot. Turun arkkhiippakunta, III osa: Turun tuomiorovastikunta I. Helsinki, 1964, lk. 129, ill. 19, C. A. Nordman. Finlands medeltida konsthandverk. Helsingfors, 1980, lk. 51, ill. 28 lk. 52.

⁶² A. Mänd. Keskaegsed altariid ja retaablid, lk. 44–47, 182–189; A. Reinans. Höbedamärgid Eestis. Tallinn, 2005, lk. 85, vt. ka lk. 97, nr. 59, lk. 102, nr. 80; J. Kilumets. Kirikukellad Eestis = Church Bells in Estonia. Tallinn, 2007, lk. 43.

⁶³ Pohja kell asub Soome Rahvusmuuseumis, inv-nr. 2679. Hartmannide kohta vt. J. Kilumets. Kirikukellad Eestis, lk. 42–43, ka lk. 36–40.